

RECENSIES

over een streven om de persoonlijke activiteit van de leerlingen te bevorderen (II, 233) te vinden is onder 'zelfwerkzaamheid'. Men zou willen dat men iets meer vond over de vraag of het onderzoeksteam zich van dit dilemma bewust geweest is.

Concluderend mag men stellen, dat met de verschijning van deze twee omvangrijke banden een mijlpaal is bereikt in de beoefening van de historische pedagogiek in België. Het is te hopen dat dit werk spoedig een Nederlandse pendant krijgt. Evenzeer te wensen is, dat na dit voorbereidend werk talloze historici in beide landen zich zullen werpen op de geschiedenis van opvoeding en onderwijs.

H. C. de Wolf

G. van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941* (Utrecht-Antwerpen: Het Spectrum, 1973, 414 blz.).

De houding van allerlei groepen uit ons volk tijdens de jaren van de bezetting is, naar men zich steeds meer realiseert, niet alleen te verklaren uit de toenmalige omstandigheden, maar hangt ten nauwste samen met gedragspatronen uit de jaren dertig en eerder, toen er van een Duitse inval nog geen sprake was. Naar deze voorgeschiedenis van de bezettingstijd is echter nog betrekkelijk weinig onderzoek gedaan. Van Roon heeft nu in een belangwekkend boek het protestantse Nederland als een segment uit de maatschappij van het interbellum gelicht en onderzocht in relatie met hetgeen in Duitsland sedert de 'Machtübernahme' en in het bijzonder bij de protestanten daar plaatsvond. Aan de hand van die relatie worden lijnen zichtbaar die doorlopen tot in de bezettingstijd. Van Roon gaat die lijnen na en sluit zijn boek af in 1941, wanneer de eerste fase van de bezetting haar einde vindt.

De auteur gaat eerst in op de protestantse kerken in Nederland (evenals Van Roon gebruik ik gemakshalve het begrip kerk, dat men bij voorbeeld in het geval van de doopsgezinden eigenlijk niet mag hanteren) en op hun houding tegenover het nationaal-socialisme in het algemeen en zaken als de kerkstrijd in Duitsland, de Jodenvervolging en het vluchtelingenprobleem in het bijzonder. Vervolgens wordt hetzelfde onderzoek gericht op de Nederlandse oecumenische beweging, de protestantse organisaties en de studentenwereld. Van Roon behandelt daarna de contacten met de 'Bekennende Kirche', de hulpverlening aan de vluchtelingen, de bijzondere rol die het Nederlandse grensgebied met Duitsland speelde, de Duitse predikanten in Nederland en de protestantse pers. Alvorens het begin van de tweede wereldoorlog en de eerste fase van de bezettingstijd aan te vatten, onderzoekt Van Roon een aantal thema's die tot discussie bij de Nederlandse protestanten hebben geleid, zoals het nationaal-socialisme als ideologie, kerk en staat, het antisemitisme en het probleem van de geoorloofdheid van de oorlog. De laatste hoofdstukken hebben dan de periode van september 1939 tot mei 1940 en de eerste maanden na de Duitse inval tot onderwerp.

Van Roon heeft zijn doorlichting van het protestantse Nederland gebaseerd op eeri hoeveelheid materiaal die ontzag afdwingt. Daardoor alleen al heeft zijn werk betekenis als inventaris van de beschikbare stukken en de problemen die zich bij de analyse daarvan voordoen. De auteur heeft zich niet beperkt tot schriftelijk materiaal, maar heeft eveneens gebruik gemaakt van de mogelijkheid met een aantal getuigen uit de beschreven periode van gedachten te wisselen, zodat ook deze ingang tot het verleden, die helaas alleen bij de nieuwste geschiedenis beschikbaar is, tot zijn studie heeft bijgedragen. De grote hoeveelheid stof die Van Roon verwerkte, heeft er niet toe geleid dat zijn boek een opeenstapeling van gegevens is geworden. Integendeel, men volgt de schrijver geboeid en is met hem be-

trokken bij de vraag naar de ontwikkeling vanuit de jaren dertig tot in de bezettingstijd. Daarbij komen tal van zaken aan de orde die in het licht van Van Roon's vraagstelling nieuwe of scherpere contouren krijgen. Ik noem de vaak nauwe banden met Duitsland, die bij voorbeeld in het geval van Visser 't Hooft zo'n grote rol speelden bij zijn kijk op de ontwikkelingen aldaar. Opvallend zijn ook het denken en de projectie vanuit het eigen verleden, waarbij men er zelfs toe kwam de kerkstrijd in het Derde Rijk te analyseren aan de hand van de Nederlandse afscheiding in de vorige eeuw, om de resultaten vervolgens de Duitse broeders voor te houden. Ook uit Van Roon's studie blijkt weer de angst voor het communisme, die bij voorbeeld bij een man als Diemer, de hoofdredacteur van *De Rotterdammer*, tot verblinding leidde voor de gevaren van het nationaal-socialisme. Men zou nog meer willen lezen over de connecties van protestantse zakenlieden met Duitsland en over de rol van de Oxford-beweging, maar Van Roon opent in ieder geval de weg naar verdere studie. Joden blijken minder gezien te worden als medemensen, dan wel in het licht van hun betekenis voor het Christendom, zodat er van werkelijke solidariteit weinig sprake is. Het vluchtelingenbeleid van de Nederlandse regering vormt een van de trieste dieptepunten in het verhaal, dat ook overigens, behoudens enkele uitzonderingen zoals de hulp aan vluchtelingen door de Quakers, weinig reden geeft tot opgewekte beschouwingen.

Van Roon is persoonlijk zeer bij zijn studie betrokken. Zijn betoog wint erdoor aan kracht, maar verliest soms tegelijkertijd aan helderheid en overzichtelijkheid. De lezer, die minder dan de auteur thuis is in het protestantse kerkelijke woordgebruik, zal een enkele maal moeite hebben met de 'vertaling' daarvan. Een wezenlijker bezwaar is het gebruik van namen en begrippen die alleen voor de insider onmiddellijk betekenis zullen hebben en door Van Roon onvoldoende of te laat worden toegelicht. Men leest over Kerk en Vrede (85) zonder nadere uiteenzetting waarover het gaat. De Christelijk Democratische Unie wordt pas op pagina 105 toegelicht, terwijl de afkorting CDU bij voorbeeld al op pagina 49 zonder uitleg wordt gehanteerd. G. H. Slotemaker de Bruïne, de zoon van de minister, wordt pas op pagina 283 aan de lezer voorgesteld, terwijl hij al vele malen op essentiële punten is genoemd. De Nederlandse lezer die niet vertrouwd is met de Duitse kerkelijke situatie in de jaren dertig, zal echter vooral moeite hebben met het ontbreken van een inleiding over dat onderwerp. Terwijl Van Roon de Nederlandse protestantse kerken en organisaties over het algemeen helder in het licht stelt en hun betekenis binnen het protestantisme aangeeft, wordt de lezer weldra met begrippen en namen geconfronteerd als Barmen, de Duitse rijksbisschop Muller, de overigens zo befaamde Niemöller, maar ook veel minder bekend geworden persoonlijkheden als Bodelschwingh en Thoms, zonder een goede kijk te krijgen op hun plaats en betekenis. Het sterkst geldt dit bezwaar de figuur van Karl Barth, wiens rol in de kerkstrijd pas op pagina 229 enigermate systematisch wordt behandeld. Merkwaardig genoeg nam Van Roon wel de moeite citaten voor zover nodig in het Nederlands te vertalen, waaruit blijkt dat hij zich de behoeften van zijn lezerskring juist op zo'n ondergeschikt punt wat al te sterk heeft aangetrokken.

De genoemde gebreken van voornamelijk compositorische aard worden voor iedereen die de moeite wil nemen de studie niet alleen door te zien, maar ook met enig heen en weer bladeren (en naslagwerk elders) op zich te laten inwerken, ruimschoots gecompenseerd door de grote hoeveelheid nieuw materiaal die Van Roon bij zijn analyse van protestants Nederland aan weerszijden van 10 mei 1940 heeft weten te verwerken. Terecht heeft de auteur daarbij het accent gelegd op de voorgeschiedenis. Men zou wensen, dat zijn boek spoedig gevolgd wordt door dergelijke studies van andere segmenten van de Nederlandse maatschappij uit de jaren dertig.

R. L. Schuurmsma

Veranderingen in de argumenten voor religieuze tolerantie en godsdienstvrijheid in de zestiende en zeventiende eeuw*

HANS R. GUGGISBERG

I

De systematische discussie over het probleem der godsdienst- en gewetensvrijheid begon in Europa in het tijdperk van het humanisme en de reformatie. Zij leidde reeds in de zestiende en zeventiende eeuw op verschillende plaatsen tot het ontstaan van praktische en wettelijk gefundeerde regelingen met betrekking tot de vreedzame coëxistentie van verschillende godsdiensten onder hetzelfde staatsgezag. Zoals iedereen wel weet, kon de godsdienstvrijheid pas geconsolideerd worden in een reeks van algemene en voor de scheppers van liberale en democratische constituties bindende mensenrechten, nadat door het rationalisme der Verlichting een gesecculariseerd fundament voor de argumentatie gelegd was.

Het zogenaamde 'confessionele tijdperk', dat ons hier in het bijzonder interesseert, blijft in de geschiedenis van de religieuze tolerantie ondanks al zijn opmerkelijke resultaten toch wel over het geheel genomen een periode waarin men begon met het bijeenbrengen van argumenten, een tijd van voorlopige oplossingen en van tegenslagen. Zonder te discussiëren over de periodisering van de Europese geschiedenis is het zeker wel geoorloofd bij de studie van ons onderwerp te denken aan wat Ernst Troeltsch aan het begin van de twintigste eeuw over de kenmerken van dit tijdperk heeft gezegd: het behoort niet meer tot de middeleeuwen, maar het is ook nog geen nieuwe tijd in de zin dat het een directe en ononderbroken samenhang vertoont met de moderne Europees-Amerikaanse cultuur¹. Telkens wanneer de hedendaagse lezer te doen heeft met eigentijdse bijdragen tot de discussie over de tolerantie in de zestiende en zeventiende eeuw, betreedt hij een gedachtenwereld, die van hem een zorgvuldig inwerken en een nauwkeurige tekststudie vereist, omdat vooral het theologische, maar ook het politieke en filosofische 'raisonnement' niet meer zonder meer deel uitmaakt van zijn denkwereld. Zoals in alle andere domeinen van de ideeëngeschiedenis is er ook hier een methodologisch probleem, waarop de Engelse historicus Quentin Skinner een paar jaar geleden in een briljante formulering heeft gewezen: de teksten, die wij bestuderen, kunnen van ons

* Voordracht gehouden voor de algemene ledenvergadering van het NHG te Utrecht, 24 oktober 1975.

1. Ernst Troeltsch, *Die Bedeutung des Protestantismus für die Entstehung der modernen Welt* (4e dr.; München en Berlijn, 1925) 46 vlg. 177